

פרק שביעי: מושבות הגליל התחתון בשמיטת תרס"ג

אחת הפעולות המרכזיות שעסקה בהן יק"א, בשדה ההתיישבות, הייתה רכישת אדמות נרחבת בחלקו הצפוני של הגליל התחתון המזרחי. אזור שחון זה, שהיה מרוחק מדרכים מרכזיות ומדרך הים, נשלט ברובו על ידי בדואים, בפרט בני שבט הדלייקה, שפלטו אליו ממזרח והפילו את חיתתם על האזור. מציאות זו הרתיעה יהודים מלהתיישב בכל האזור. כמאה קילומטרים, ריקים מהתיישבות יהודית, הפרידו בין זכרון יעקב לראש-פינה.

הממשלה התורכית ניסתה במהלך המאה ה-19, לחזק את אחיזתה באזור, ובמסגרת זו ערכה רישום של בעלי הקרקעות. הפלאחים שלא עמדו בתשלומי המיסים שהטילה הממשלה, מכרו את האדמה לאפנדים עירוניים בעלי הון, שהפכו לבעלים הרשמיים של האדמה, כשהפלאחים עובדים במקום כאריסים.

בעלי ההון היו מעוניינים למכור אדמות אלו ולקראת סוף המאה ה-19 החלה פקידות הברון רוטשילד להתעניין בקניית אדמות בחבל זה, אותו סימנה כאזור פוטנציאלי להתיישבות נרחבת.³²² רכישת קרקעות ראשונית באזור החלה על ידי פקידות הברון, בשנת תרנ"ח (1898), אך תחת ניהולה של יק"א חלה התפתחות מכרעת בהתיישבות באזור.³²³ עד שנת 1900 ניקנו באזור כ-17 אלף דונם, בעלות של 600,000 פ"ר, כשעל 5,000 מתוכם תוכננה לקום חוות פועלים, היא חוות סג'רה.³²⁴ באביב תר"ס (אפריל 1900) מונה כמנהל האזור, מטעם יק"א, האגרונום חיים מרגליות קלווריסקי.³²⁵ בדו"ח הראשון שהעביר למועצת יק"א המליץ קלווריסקי להקים בשטח שנקנה שתי מושבות ובהן להושיב כארבעים איכרים ובעלי מקצוע. קלווריסקי ציין כי "על פי מומחים משפחה זקוקה ליחידה של 300 דונם". לצד תוכנית זו פירט קלווריסקי את תוכנית ה'חוה לדוגמה' שתוקם. מדובר יהיה בחוות לימוד שתדריך את יושביה בחקלאות, על בסיס מקצועי, אשר תיצור בסיס טוב להתיישבות בארץ-ישראל. קלווריסקי הציג להעסיק בחווה ארבעים פועלים. פועלים אלו יתמחו בחווה במשך ארבע שנים, ויוכשרו בגידול תבואות, מחזור זרעים, דישון, וגידולי שורש, ובגידול משק חי. כך יוכלו בעתיד להתיישב כאיכרים מנוסים במושבות שתחת חסות יק"א.³²⁶

322. ביתן, תמורות יישוביות, עמ' 67-69.

323. ינקלביץ, דוד חיים, 103-112.

324. ראו לעיל ליד הע' 9.

325. חיים מרגליות קלווריסקי, יליד ליטא, עלה ארצה בשנת 1895, לאחר שהשתלם בצרפת כאגרונום. משנת 1898 החל לשמש כאגרונום ופקיד מטעם יק"א, ובין השנים 1900-1905 ניהל מטעמה את ההתיישבות החדשה בגליל התחתון.

326. ינקלביץ, האריסות בסג'רה, עמ' 85.

חוות סג'רה

בשנת תרס"א (1901) החלו לעבוד בחווה כ-60 פועלים, כשיק"א מיישמת עבור מיעוטם דגם התיישבותי חדש והוא: דגם האריסות. על פי דגם זה, קיבל כל אריס רווק שטח של כ-150 דונם, וכן אינוונטר חקלאי ומקדמות. האריס נדרש להחזיר בסוף השנה את המקדמות, לשלם עבור האינוונטר שקיבל ואת תשלומי מס המעשר, ולהתחלק בהכנסות עם הפקידות על פי מפתח שנקבע ביניהן. עוד נקבע שאריס שיוכיח את כישוריו ויגיע לתוצאות משביעות רצון במשך כמה שנים - יוכל לקבל את הקרקע שעובד בחכירה לטווח ארוך. המשק חקלאי, שהיה מבוסס על גידול תבואות, תאם את השקפתם של יוזמי ומנהלי החווה שרק כך ניתן יהיה להילחם במנטליות הנתמכת, שאפיינה את מושבות הברון רוטשילד שהתבססו על מטעים. בדרך זו, כבר בתום עונה חקלאית אחת ניתן יהיה להבחין האם האריס מתאים לעבוד בעונה נוספת, או שעדיף לסיים את ההתקשרות עימו. למעשה, הועסקו בחווה, בשנת תרס"א, 5-6 פועלים בתנאי אריסות. במהלך שנת 1901 החל לנהל את החווה אליהו קראוזה. תחת ניהולו נחתמו חוזי אריסות נוספים. כל פועל-מתיישב כזה, קיבל כ-200-300 דונם. עלות ההתיישבות של כל אריס עמדה על כ-7,000-7,500 פ"ר.³²⁷

מושבות הגליל התחתון

בתוקף תפקידו כמנהל חוות סג'רה היה קלווריסקי אחראי גם על מפעל ההתיישבות שתכננה יק"א להקים בגליל התחתון. במהלך שנת 1901 עזב קלווריסקי את חוות סג'רה ומונה כמנהל מושבות הגליל התחתון. בין השנים תר"ס-תרס"ה (1900-1905) עסק קלווריסקי ללא ליאות וכמעט לבדו, ברכישת קרקעות נרחבת בגליל התחתון ובניהול המושבות בשטחים שקנה. קלווריסקי הוא שיזם, רכש, מיקם, אכלס ותכנן את מבנם המשקי והארגוני של היישובים באזור שהיה ריק מהתיישבות יהודית.³²⁸ התוכנית הראשונית הייתה ליישב את האזור בפועלים מנוסים שיוכשרו בסג'רה, אולם בשל העובדה שמושבות הברון רוטשילד הועברו לידיה של יק"א, הועמד קלווריסקי בפני עובדה מוגמרת באשר למתיישבים שיאכלסו את מושבות החדשות, ואלו יכללו הן איכרים יוצאי מושבות וותיקות שהברון היה 'מחויב' כלפיהן ונאלצו לעזוב את יישוביהם הקודמים, והן אריסים שהוכשרו בחוות סג'רה.³²⁹

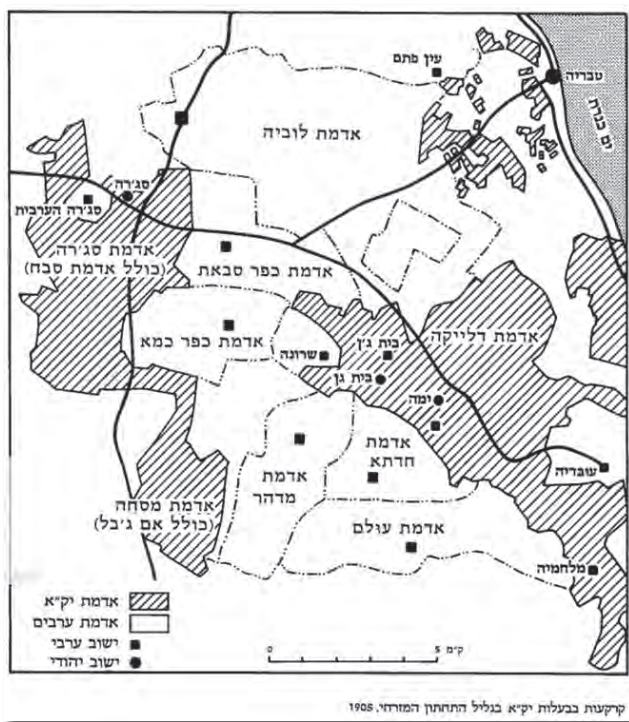
מטרתו של קלווריסקי הייתה ליצור רצף גדול של קרקעות באזור טבריה, ממערב לחופי הכנרת ומצפון לעמק יזרעאל, שישמש להתיישבות יהודית. חזונו אף היה להקים מחוז יהודי אוטונומי בין הכנרת לים התיכון, סביב בסיסי היישוב העירוני בטבריה, צפת וח'פה, כדוגמת מחוז לבנון באותה העת. לקלווריסקי היה ברור שיש לנצל את

327. שם, עמ' 93-94

328. עמית-כהן, קלווריסקי, עמ' 146-151.

329. ינקלביץ, האריסות בסג'רה, עמ' 92.

השעה, שאפשרה קניית אדמות רבות באזור זה במחיר נמוך וממספר בעלים מועט. בין השנים תרס"א-תרס"ב (1901) השלים קלוורסקי את קניית האדמות שב'גוש סג'רה' שכלל את אזור הכפרים הערביים הקטנים סג'רה, מסחה, ימה ומלחמיה-עבדיה. האדמות נרשמו כחוק במשרד הקרקעות בטבריה, על שמו של נרסיס לוון, נשיא כ"ח ונשיא יק"א וממקורבי הברון רוטשילד. על אדמות אלו הוקמו בשנת תרס"א (1901) המושבות ימה (יבנאל) ומסחה (כפר תבור), נוסף לחוות סג'רה שכבר פעלה במקום. במהלך שנת תרס"ג (1902-1903) עתידות לקום בשטח זה המושבות סג'רה (אילניה) ומלחמיה (מנחמיה), כשקלוורסקי עוסק אז במשא ומתן מוצלח לרכישת אדמות דלייקה-סהו מערבית לכנרת ובמשא ומתן כושל לקניית אדמות לוביה. בפועל הועברו בשנות ניהולו של קלוורסקי לידי יק"א כ-80,000 דונם, ונוצר חבל התיישבותי יהודי חדש בארץ ישראל.³³⁰

אלא שבקניית הקרקעות לא היה די, והייתה חובה לקבוע עובדות בשטח. ראשי

330. עבר-הדני, ההתיישבות, עמ' 67-69; שפר, בני האכרים, עמ' 52; ינקלביץ, דוד חיים, עמ' 97-122; עמית-כהן, קלוורסקי, עמ' 146-151; הנ"ל, תכניות, עמ' 111-115. תצלום המפה בסמוך לקוח מהמאמר האחרון, עמ' 113, באדיבות המחברת.

השבטים שהתגוררו באזור ועיבדו קודם את האדמה או שרעו בה את עדריהם, לא השלימו בנקל עם המהלך וניסו לערער על הבעלות החדשה בדרכים משפטיות ובקביעת עובדות בשטח. תרם לכך מושל נפת טבריה, אמין ארסלאן, שבניגוד לממונים עליו בכיירות, התנגד בחריפות להתיישבות היהודית המתהווה בגליל התחתון והתסיס את האריסים הערבים כנגדה.³³¹ לדבר זה יכולות היו להיות השפעות מרחיקות לכת על מעמדן המשפטי והמעשי של האדמות. בשל כך, החל קלוורסקי בחלוקת האדמה ובהבאת איכרים לעבודה כבר בשלהי שנת תרס"א ובראשית שנת תרס"ב, עוד קודם שהוקמו יישובים מסודרים ומבני קבע למגורים, כשבמקביל הוא מתאמץ לקבל תקציבים לכך מהנהלת יק"א.³³²

בין אלול תרס"א לטבת תרס"ב (אוקטובר-דצמבר 1901), הגיעו האיכרים שנועדו ליישב את האזור והחלו לעבוד בשטח. באוקטובר הגיעו 11 מתיישבים (מתוך 18) יוצאי ההתיישבות הכושלת בגולן לחלק מצומצם מאדמת ימה. בתחילת נובמבר הגיעו 21 מתיישבים מיוצאי מטולה, ראש-פינה, זכרון יעקב, שפיה ובת-שלמה לאדמת מסחה. רק בתחילת דצמבר, בשל עיכוב בתקציב ובעיות משפטיות, הגיעו 30 איכרים נוספים (18 ממטולה) ליישוב החלק הגדול של אדמת ימה (כונה אז: דלייקה). יוצאי הגולן ואיכרי מסחה הצליחו לזרוע מאות דונם של דגן בשטחיהם. לעומת זאת, עיבוד אדמות דלייקה ועבדיה התעכב.

לשלטונות התורכיים הוגשה תביעה על שימוש לרעה באדמות, בטענה שהמקום משמש ליישוב מהגרים שכניסתם לארץ נאסרה.³³³ בשל כך הופסקו העבודות והתנהל משפט יקר ופעולות תיווך, בסיוע רב של הבנקאי ר' שלמה גרוס מטבריה ועורך הדין של הפקידות שלמה ילין. בינתיים פלשו לשטח ערביי הסביבה, שהחלו לחרוש ולזרוע את אדמות דלייקה ועבדיה, בחדשי כסלו-טבת תרס"ב (נובמבר-דצמבר 1902). האיכרים שהגיעו למקום הותקפו במשך שלושה ימים רצופים במקלות וברובים, והצקות מצידו של השייח' פאדל משבט הדלייקה התמידו גם אחר כך. במציאות זו נותר למתיישבים שטח מצומצם בלבד בדלייקה לזריעת חיטה ושעורה, והתאפשר להם בעיקר לזרוע את תבואות הקיץ המשניות.³³⁴ לכיבוש עבדיה גויסו 5 צעירים יוצאי זכרון יעקב שהחלו לעבד את המקום תוך התנגדות אלימה של הערבים. בעקבות פעילותו של קלוורסקי, סולקו הפולשים באמצעות שוטרים מעכו והאיכרים החלו לחרוש ולזרוע.³³⁵

331. אבישר, ספר טבריה, עמ' 124.

332. לכל משפחה הוקצו 300 דונם אדמה. 60 דונם נוספים לעובד נוסף על ראש המשפחה ו-20 דונם נוספים לכל נפש מעל 5 נפשות במשפחה, וכן ציוד חקלאי ומשק חי (דו"ח יק"א לשנת 1902, עמ' 47-48).

333. יש לציין שהנימוק העיקרי לגירוש היהודים שהתיישבו בגולן, שלוש שנים קודם, היה האיסור שהטילו התורכים על התיישבות מהגרים, ראו אילן, הכמיהה, עמ' 249.

334. מציאות זו משתקפת יפה מן הנתונים בדו"ח יק"א לשנת 1902, עמ' 49: 11 איכרי ימה (יבנאל) גידלו דגן בשווי 20,809 פר' (1,891 פר' בממוצע). 22 איכרי מסחה (כפר-תבור) 33,168 פר' (1,507.6 פר' בממוצע) ובדלייקה, בשל הזריעה המאוחרת, 25 איכרים 5,517 פר' בלבד (220.7 פר' בממוצע). ראו גם זלטנר, מפגשי תרבויות, עמ' 114.

335. עבר-הדני, ההתיישבות, עמ' 59-69, 85-89.

כך תיאר את המציאות קלוורסקי' בינואר 1902 (טבת תרס"ב):

"ביליתי במסחה ומקווה כי בכוח התלהבות אכריה, ישיגו את אשר אחרו (בחרישה ובזריעה): אף זרעו כבר 150-120 דונאם כל אחד - ועדיין הערבים תובעים. בעיקר בדלייקה ובתיארה שמסין,³³⁶ אף העמידו עורך דין לטעון להם, משום כך אדמת השמסין מתעכבת".³³⁷

בשלהי שנת 1902 נמצאו בשטח 79 משפחות, שעסקו בעיבוד האדמה, במאמץ ניכר: 21 במסחה (כפר תבור), 36 בימה-דלייקה (יבנאל), וכן 17 בעבדיה-מלחמיה שהצטרפו לחמשת הצעירים שהגיעו עוד קודם לכיבוש השטח.³³⁸

סוגיית השמיטה

המצב מורכב שתואר לעיל הביא את קלוורסקי למסקנה כי הכרחי להמשיך ולעבד את האדמות באזור גם בשנת תרס"ג, ובפרט את אדמות תיארה-שמסין, אותן המשיך השייח' פאדל לתבוע. למסקנה זו היו שותפים גם ראשי ההתיישבות במקום. ערב השמיטה פנה קלוורסקי לר' אברהם קוסטיצקי, איכר בר-אוריין, ממייסדי מטולה ומראשי ההתיישבות ביבנאל, שינסה להשיג היתר עבודה מרבה של הקהילה האשכנזית בטבריה, הרב יחיאל מיכל היילפרין.³³⁹ בחודש אלול תרס"ב נועד קוסטיצקי עם הרב בטבריה בבקשת היתר. הרב אכן השתכנע שמצבם של האיכרים מצריך היתר אף לעבודת יהודים, ובסופו של דבר הוציא הרב יחד עם בית הדין הספרדי היתר לעשיית כל עבודות האדמה על ידי יהודים, לאחר מכירת הקרקע לגוי.³⁴⁰

יש לציין את הרושם הקשה שעשה קלוורסקי על הרב היילפרין, כשנה קודם, והביקורת הרבה שהטיח בו הרב בפומבי ואף דרש את פיטוריו, לאחר שקלוורסקי נכנס לטבריה בליל יום הכיפורים תרס"ב כשהוא רכוב על סוסו, וחזר באותו לילה לסג'רה, לאחר שנועד עם מושל העיר בסעודתו. ספק רב אם נסיבות המקרה הניחו את דעתו של הרב, אם בכלל נודע לו עליהן,³⁴¹ וברור שהרב היילפרין לא הסתפק

336. אדמות תיארה (טיארה) - שמסין, בחלק המזרחי של שטחה של יבנאל.

337. עבר-הדני, ההתיישבות, עמ' 60.

338. דר"ח יק"א לשנת 1902, עמ' 49. בדיווח מ"ב אדר א' תרס"ב (19.2.1902), ציין אלברט בארבייה שאיכרי יבנאל עוסקים בעיבוד 12,700 דונם בשני שטחים, באדמות ימה ובאדמות דלייקה (אצ"מ J15\5494, עמ' 33. מובא אצל שפר, בני האיכרים, עמ' 50-51).

339. קוסטיצקי, בטרם, עמ' 85-80. הרב היילפרין (תרי"ז-תרס"ט, 1857-1909), עלה ארצה מפולין בשנת תש"מ (1880) ושימש כאב-בית-דין, כנראה החל משנת תרנ"ז (1896).

340. על מועדי הפגישה, עריכת שטר המכירה והנפקת ההיתר ראו, להלן הע' 355.

341. הרקע לאירוע היה קשור במאבק על מדידת אדמת דלייקה לצורך עיבודה לאחר החגים. מדידת האדמה הייתה מסוכנת בשל התנגדות הפלאחים והמתיישבים נצרכו לאבטחה. מושל טבריה העוין, שהיה אמור לספק להם חיילים לאבטחה התחמק ממתן הסיוע ולבסוף קבע את יום הכיפורים למדידה, בהנחה שהיהודים יסרבו לצאת

בטיעונים שעלו מכיוונו של קלווריסקי בלבד, ולמרות זאת, היה ברור לרב, שראה עצמו הכתובת ההלכתית עבור מתיישיבי האזור, שבנסיבות הקיימות יש צורך להתיר את העבודה בשמיטה.

בפועל, עם תחילת תקופת הזריעה, בשנת תרס"ג, היו משפחות איכרי יבנאל יוצאי מטולה, שבאו לטבריה לחג הסוכות, תקועות בעיר בשל ההסגר שהושם על העיר עקב מגפת הכולרה, ואף סבלו מאבדות בנפש.³⁴² קלווריסקי, שבעצמו חלה במלריה והיה נתון באפיסת כוחות, האיץ אפוא ביוצאי הגולן שהיו ביבנאל להתחיל בעבודות. אולם הוא נתקל בהתנגדותם הן בשל מגפת הכולרה, והן בשל סוגיית השמיטה. במכתב לפריינטה מ-21.11.1902 (כ"א בחשוון תרס"ג) כתב קלווריסקי:

"[...] למעשה זה ממש לא ככה. החולירע משמשת רק תירוץ, ואם לא כולם אז לפחות 3/4 ממתיישיבי ימה רוצים לא לעבוד בעונה הזו בגלל 'השמיטה' תוך הגזמה לא מידתית באבדות שהיו להם. בגלל המגפה הם רוצים להבטיח כבר עכשיו עבור השנה הבאה. הבנתי את מטרתם וכתבתי לוועד ימה הרבה מכתבים תקיפים מאוד כולל הזמנת המתיישבים שנמצאים במקום (51 משפחות) להתחיל מיד בעבודה. במכתבי האחרון לוועד קבעתי באופן חד וברור שאלה שלא יעבדו בעונה זו, לא יקבלו שום תמיכה בשנה הבאה. אני מקווה שמכתבי יפעלו. באופן כללי המתיישבים שנמצאים בימה לא סבלו הרבה, אנחנו סיפקנו להם אספקה בשפע. מצורפת הרשימה של מה ששלחנו עד עכשיו. יותר מהם סבלו המשפחות שגרות בטבריה. החולירע גרמה ל-6 קורבנות ביניהם".³⁴³

למדוד ביום הקדוש. בליל יום הכיפורים הוא הזמין את קלווריסקי למעונו, ששכן מול בית הכנסת הספרדי, כשהוא עורך בחצרו בהפגנתיות סעודה גדולה. קלווריסקי החליט שהצורך במדידת הקרקע הוא הכרחי ובשל כך נפגש בליל יום הכיפורים עם המושל בחצרו, דבר שעורר את חמת המתפללים בבית הכנסת. קלווריסקי אף שלח מודדים למחרת, ואלו נתקלו בהתקפה מתוזמנת של הפלאחים (עבר-הדני, ההתישבות, עמ' 88). לא ברור אם פרטי האירוע נודעו בטבריה ואם הרגיעו את הרוחות, ומכל מקום יותר מחודש אחר כך, בכ"ב בחשוון תרס"ג, נשלחה לרב צדוק קאהן, רבה של צרפת וחבר הנהלת יק"א, מחאה חריפה על כך שקלווריסקי "בא לבית המושל לרגלי עסקיו וביום כפור עצמו חזר לסגרה, לעיני כל גויי הארץ" וכי אף "הרבה פשע ורשע באכלו טרפות ביום הכפורים בית המושל", והוגשה דרישה לפטרו לאלתר. בראש המכתב חתמו הרב היילפרין והרב אלחודיף ואחריהם ששת ראשי הכוללים האשכנזיים. המכתב פורסם בהבלטה בחבצלת, י"א כסלו תרס"ב (22.11.1901), עמ' 53-55, תחת הכותרת "מנהל מושבה עברית מחלל יום הכפורים בפרהסיא", כשהרב היילפרין מאשר במכתב ללווה שזהו אכן העתק המכתב שנשלח לפריז "להודיע התועבה אשר נעשתה לדאבון נפשנו בארץ הקדושה פעה"ק טבריא".

342. המגפה פרצה בטבריה בה' בתשרי תרס"ג (23.10.1902) ונמשכה עד לחודש כסלו תרס"ג (דצמבר 1902). ראו בראל, רוח רעה, עמ' 138-141.

343. אצ"מ J15\8059, תמצית התכתובת בין פקיד יק"א בעניין יבנאל, שנכתבה במקור בצרפתית, מובאת אצל עבר-הדני, ההתישבות, עמ' 58-83. בארכיונו של ד"ר רפאל שפר מקיבוץ רביבים, מצויים תרגומים לעברית שעשה למכתבים רבים מהתכתובת זו, ואני מודה מאד לד"ר שפר על שאפשר לי את השימוש בהם ואת פרסומם. הציטוט כאן לקוח מתרגומו של ד"ר שפר. בדו"ח יק"א לשנת 1903, עמ' 78, צוין שהכולרה גבתה 7 קרבנות (4 מתיישיבים ו-3 פועלים). מניין המתים הכולל בטבריה מהמגפה הגיע ל-615 איש: 255 ספרדים, 60 אשכנזים ו-300 מוסלמים (בראל, רוח רעה, עמ' 141).

בשלב זה נועדו אברהם קוסיצקי ושמואל קרניאל,³⁴⁴ שהיו תקועים בטבריה, עם הרב היילפרין שהוציא לבקשתם היתר חתום יחד עם בית הדין הספרדי, חרף התנגדות כמה מנכבדי העדה הקנאים.³⁴⁵

ב-27.11.1902 (כ"ז בחשוון תרס"ג) דיווח קלוורסקי לפריינטה על ההיתר שניתן ועל ראשית העבודות:

"[...] 6 המתיישבים שנמצאים במסחה התחילו לעבוד ברצון. הם חורשים וזורעים את הכראב שלהם. ימה דלייקה: כ-20 מתיישבים התחילו אתמול לחרוש ומבקשים מחרשות ערביות. שלחנו להם מיד 30. באופן כללי אנחנו מנסים למנוע תירוצים שלא לעבד השנה.

שמיטה: ישנם מתיישבים שרוצים לנצל את החולירע ושנת השמיטה כדי לא לעבוד השנה, אבל יש מתיישבים דתיים שעובדים ברצינות שיש להם בעיה בעיבוד השנה. עברתי ברבנות בטבריה כדי לקבל היתר רשמי. ההיתר הזה הושג. להיתר הזה יש תוקף ומשמעות רבה עבורנו מאחר והוא איננו רמאות כמו הקנייה של ההיתר הקודם של הרבנים הגדולים ר' יצחק אלהן ורבי שמואל מוהליבר שבאמת לא אישרו את העבודה אלא ע"י ערבים. מתיישבים מעבדי כרמים מיהודה והשומרון הסתפקו בהיתר הקודם. אבל עבור המושבות שלנו, אין לו ערך. ואילו ההיתר שאנחנו קיבלנו מהרבנים המשותפים ספרדים ואשכנזים בטבריה, מאשר לעבוד בעצמם. המתיישבים שמעו בשמחה רבה על ההיתר. הוא כולל גם את סג'רה לבקשת קראוזה".³⁴⁶

מאוחר יותר אף שלח כנראה קלוורסקי העתק של ההיתר לפריינטה, לפי בקשתו.³⁴⁷

344. שמואל קרניאל היה אחד מחמשת הבחורים שהגיעו מזכרון יעקב לעבד את אדמת עבדיה, שהיוותה את הבסיס להקמת מלחמיה, במהלך שנת תרס"ג.

345. קוסיצקי, בטרם, עמ' 84-85. ראו להלן הע' 355.

346. אצ"מ J15\8059, בתרגומו של שפר. תמצית המכתב מוזכרת גם אצל: עבר-הדני, ההתיישבות, עמ' 64. יש לציין שהרב מוהליבר, שנפטר בשנת תרנ"ח, התיר בשמיטת תרנ"ו עבודת יהודים גם במלאכות דאורייתא, אולם עמדה זו כנראה לא הייתה ידועה לקלוורסקי, בפרט שבפועל אסרו רוב נותני ההיתרים במושבות עבודת יהודים בעבודות אלו. מן הדיווח משמע שאדמות מסחה (כפר תבור) לא היו כלולים בהיתר. ייתכן שהדבר מעיד על אדיקותם הפחותה של המתיישבים, ואולי הדבר קשור בעובדה אותה ציין סמילנסקי שבמושבה זו "כל העבודה נעשה ע"י חרטים, לכל אכר יש שנים או שלשה פועלים ערבים אם שנתיים ואם יומיים, האכרים אף שכלם אנשים צעירים אינם נראים לא בגורן ולא בשדה" (הזמן, י"ב בטבת תרס"ד (31.12.1903), עמ' 2).

347. אצ"מ J15\8059, מכתב של קלוורסקי לפריינטה, מ-24.12.1903 (כ"ד בכסלו תרס"ג). צוין בו מברק מ-21.12.1902 (כ"א בכסלו תרס"ג), בו ביקש ממנו פריינטה (בתרגומו של שפר): "לשלוח העתק פסק דין של

ההתמודדות עם ערביי הסביבה נמשכה כמובן גם לאחר מתן ההיתר. חלק מהאיכרים החלו כבר לעבוד, אולם אחרים, בפרט מיוצאי הגולן ביכנאל, חששו לעבוד בשל המגפה. משפחות רבות היו תקועות עדיין בטבריה. קלוורסקי האיץ באיכרים ששהו עדיין בטבריה לצאת ממנה למרות ההסגר. "אני חושש בעיקר, שפאדל מדלייקה ושייח' עבדיה יתחילו לחרוש את אדמותינו, בהעדר אכרינו מהמקום", ציין קלוורסקי.³⁴⁸ בשלהי חשוון תרס"ג, לאחר תשלום בקשיש למושל, הצליחו הגברים לצאת מטבריה, והחלו לעבד את אדמת תיארה-שמסין, כשהם מתגוררים באוהלים. הם נתקלו בהתנגדות אלימה של אנשיו של פאדל, שהחלו כבר לעבוד במקום, דבר שסודר רק בהתערבות המשטרה.³⁴⁹

מושבות הגליל התחתון - דו"ח יק"א לשנת 1903 ³⁵⁰			
הערות	יבול	משפחות	
האדמות באיכות מעולה	61,190 פר'	36	ימה-דלייקה
יבול מועט. הזריעה נעשתה מאוחר בגלל שהאיכרים התעכבו מלהגיע למקום בגלל הכולרה.	20,962 פר'	22	מסחה
יבול מועט. הזריעה נעשתה מוקדם מדי בגלל הכולרה.	4,252.50 פר'	22-21	עבדיה-מלחמיה

נימוקי ההיתר

בפתח פסק שכתב הרב היילפרין בשנת תרס"ג הוא פירט את נסיבות הוצאת ההיתר:

"[...] בני המושבה יעמא ת"ו [תבנה ותכונן] הפסידו לדאבון נפשינו, ממון רב כי זרים קמו עליהם לשלול שלל ולבוז בז, להוציא את קרקעותיהם מת"י [מתחת ידם] בזרוע עוז והקרקעות הם כל חיות ידם, ומקור פרנסתם, [...]"

³⁴⁸ הרבנים לגבי השמיטה.

³⁴⁹ עבר-הדני, ההתישבות, עמ' 91.

³⁵⁰ עבר-הדני, שם, עמ' 92-93; קוסטיצקי, בטרם, 88-91. על מאבקיו של השייח' פאדל באיכרים כבר בקיץ תרס"ב, ראו הדיווח 25.7.1902 (מכ' בתמוז תרס"ב), אצ"מ 15\6500.

³⁵¹ בדו"ח יק"א לא צוין מספר איכרי מלחמיה אלא רק שמדובר בצעירים שהגיעו למקום ואלו שנוספו אליהם במהלך השנה. כאמור לעיל, מדובר ב-5 צעירים ובעוד 17 מתיישבים. מ' סמילנסקי ציין בדו"ח שלו שיש במקום 21 משפחות (הזמן, י"ב בטבת תרס"ד (31.12.1903), עמ' 1-2). בדו"ח יק"א צוין שבמהלך שנת 1903 גדלה האוכלוסייה במסחה מ-22 ל-29 בשל תוספת 5,500 דונם לשטחה. יהושע בן-אריה ציין, בתמוז תרס"ג, שבמסחה 22 מתיישבים, מצעירי ראש פינה, שפיה ובת שלמה, ועתה נקנה שטח של 3,000 דונם ונוספו עוד 10 צעירים, מהמקומות הנ"ל ומזכרון יעקב. מ' סמילנסקי ציין (שם) שבמקום 31 משפחות. בנוסף צוין בדו"ח יק"א שלאחרונה התיישבו באדמות לוביה, שמסין ובית ג'ן 21 אריסים מחוות סג'רה.

באו לפני בני המושבה הנז' [כרת] בחודש אלול העבר ושפכו לפני שיחם ושאלו אם יש אופן להמציא להם היתר שהם בעצמם יעבדו את האדמה בשנה הזאת, ומלאו מתני חלחלה בשמעתי זאת מפייהם [...] ומצאתי להתיר להם ע"י שימכרו את אדמתם לגוי בטרם תבא שנת השמיטה מכירה גמורה כדת וכהלכה בלי שום תנאי רק בלבם יעשו הסכמה חזקה שכשתעבור שנת השמיטה יחזרו ויקנו מהגוי את הקרקעות, וכשיעשו ככה ימלטו מכל מכשולי האיסור שיש להם מקום להסתבך בעוון זה".³⁵¹

בפסק עצמו ביאר הרב היילפרין שהוא התיר הן את עבודת היהודים בשביעית והן את הפירות כחולין, לאור הנימוקים הבאים:

א. אין במכירה המדוברת משום איסור 'לא תחנם' מכמה נימוקים:

1. מבואר בשו"ת שמן המור שאם המוכר היהודי "הסכים בלבו בשעת המכר" לחזור ולקנות את הקרקע לאחר השמיטה אין בזה איסור 'לא תחנם'.

2. הפרי-מגדים פסק כדבר פשוט שבזמן הזה שאנו בין האומות אין איסור לתת להם חנייה. נראה שנימוקו נובע מדברי הרמב"ם שצ"י שאיסור 'לא תחנם' נובע מכך שאם לא תהיה לגויים קרקע, ישיבתם בארץ תהיה ארעית בלבד. כיוון שבמציאות הקיימת לרוב הגויים יש קרקעות וישיבתם כבר קבע, לא חל איסור 'לא תחנם' בזמן הזה. בוודאי שלאור זאת לא חל האיסור במכירת קרקע לגוי שיש כבר בבעלותו הפרטית קרקע בארץ, וכפי שנעשה במכירה זו "כי הם מכרו לגוי שיש לו קרקע".

ב. בתלמוד מנומק איסור מכירת קרקעות לגוי גם משום ביטול ממעשרות, אולם אין במכירת הקרקע לשנת השמיטה משום ביטול ממעשרות, כיון שמייד לאחר השמיטה יקנו היהודים את הקרקע בחזרה, ויבולי שביעית ממילא פטורים ממעשרות.

ג. אין במכירה איסור משום ביטול ממצות שביעית. ראייה לכך, שנימוק זה כלל לא הוזכר בתלמוד, בין הנימוקים לאיסור מכירת קרקע לגוי. יש לבאר זאת או משום שאין איסור להפקיע את החיוב לפני שחל זמן האיסור או מנימוק נוסף שהאיסור להפקיע ממצווה שייך רק כשהמצווה נוהגת באופן תמידי.

ד. לאחר המכירה מותר גם ליהודים לעבוד בקרקע, שכן שיטת ספר התרומה היא שכיוון שחיוב השמיטה בזמן הזה הוא מדרבנן לרוב הפוסקים, יש להתיר ליהודים לעבוד בקרקע של גוי, משום שבשמיטה דרבנן סומכים על הדעה

351. להלן נספח 31.

ש"ש קניין לגוי'. עמדה זו עולה גם מדברי ר' יוסף קארו שהובאו בשו"ת מהרי"ט חלק א, סימן מב, וכי גם הגר"א בכיאוורו פסק שקדושת הארץ בזמן הזה כדין סוריא, בה מותרת עבודת יהודים בקרקע הגוי.

על פסק הדין חתמו גם חברי בית הדין הספרדי, אך לא ברור במי מדובר. קוסטיצקי ציין בזיכרונותיו כי הרב סיפר לו, "כי הוא ור' עמרם, אחד מדייני טבריה, בצירוף עם בית הדין הספרדי, ישבו על מדוכה זו שבוע ימים, ושקלו ודנו, וחיברו התר עם כל נימוקים וטעמים נכונים ע"פ [על פי] דין תה"ק [תורתנו הקדושה]". לא ברור מיהו הדיין הנזכר. קוסטיצקי הזכיר כמה פעמים את "החכם לוזי, אחד מחכמי מרוקו" כאחד מבאי ביתו של הרב היילפרין, ושותף לו בפסקי דין,³⁵² ומסתבר שהכוונה לרב אליהו ילוז, מדייני טבריה. הרב ילוז היה דיין בטבריה גם בעת הדיון בהיתר העבודה ביבנאל,³⁵³ אולם לא ברור אם היה שותף להיתר.³⁵⁴ מסתבר שלפחות הרב אהרן בכור אלחאדיף, רבה של טבריה היה מבין החותמים על ההיתר.³⁵⁵ קוסטיצקי הוסיף שבעת שמסר לו הרב את נוסח ההיתר בראשית שנת תרס"ג, אמר לו הרב כי בשל לחץ הקנאים בטבריה הוא פנה לקבל חוות דעת נוספת של רב שהוסכם עליהם.³⁵⁶

352. ראו קוסטיצקי, בטרם, עמ' 81, 126.

353. הרב ילוז חזר לטבריה משליחות, באדר א' תרס"ב ושב לשמש כדיין ומו"ץ. בסביבות פסח תרס"ג עקר עם משפחתו לפקיעין בשל מגפת הכולרה בעיר, והתגורר שם כשנתיים (ילוז, תולדות אליהו, עמ' 54-55).

354. בתשובה שכתב בנושא מכירת בית לגוי, דחה הרב ילוז את שיטת הרב אלישר שאין איסור 'לא תחנם' במכירת אדמת המושבות לגוי, אף כאשר הגוי מתכוון להחזיר (שו"ת יש מאין, א. סימן יז, דף נג ע"א). הרב ילוז הזכיר את הרב אלישר בברכת המתים כך שיוצא שהתשובה נכתבה לאחר פטירתו בתמוז תרס"ו, אלא אם מדובר בעריכה שנעשתה לפני הדפסת הספר בשנת תרס"ט. לעיל (ליד הע' 300) צוין, שבראש חודש אלול תרס"ד, פנו חברי בית הדין הספרדי בצפת, הרב ישמעאל הכהן והרב חיים מנשה סתהון ל'בית דין רבה' שבטבריה בראשות הרב אליהו ילוז, וביקשו לברר את דעתם על כשרות ענבי ראש פינה, שכרמיה נמכרו לגוי לפני השמיטה, בהוראת הרב טודרוס כהן. כשהרבנים מצפת מחוויים את דעתם לאיסור. אולם אין לנו התייחסות של הרב ילוז עצמו לכשרות ענבי ראש-פינה. פניית רבני צפת אמנם הודפסה בספר השו"ת שלו, אך היה זה רק לאחר פטירתו, על ידי בנו, שמצאה כנראה בין כתביו, ואין מכך ראייה שהתנגד להיתר שהוציא הרב היילפרין. מעבר לכך הצרכים של יבנאל היו כאמור ייחודיים.

355. קוסטיצקי, בטרם, עמ' 80, ציין כי עוד לפני שדיבר עם הרב היילפרין, הוא שוחח בעניין עם החכם באשי' אשר לא הביע התנגדות למצוא היתר. לצורך הוצאת כתב ההיתר מהרבנות הרשמית אף נצרך קלוורסקי לשלם 200 פר' (קוסטיצקי, שם, עמ' 86). יש לציין את תמיכתו של הרב היילפרין בתמוז תרס"ג בטענת "בני הספרדים שבטבריא וצפת", בפולמוס שהתגלע בין קהילות הספרדים הנ"ל וקהילת הספרדים בירושלים בנוגע לחלוקת כספי קופת רבי מאיר בעל הנס ביניהם, שפורסמה בחוברת שהוציא בעניין הרב חיים אלחאדיף, בנו של הרב אהרן בכור אלחאדיף (אלחאדיף, יצב גבולות, עמ' ט-יא). כפי שהעיר לי ידידי ר' משה אריאל פוס יש מקום לשים לב לכך שהרב היילפרין גם אינו חתום על מכתבי הביקורת שפרסמו ראשי הכוללים האשכנזיים בטבריה כנגד ראשי העדה הספרדית, בנוגע לחלוקת הכספים לאנשי העיר בעת מגפת הכולרה (ראו חבצלת, ז' באדר תרס"ג (6.3.1903), עמ' 138).

356. "וכשנודע דבר ההתר בטבריה, התאספו אליו כל נכבדי העיר ועוררו עליו בדברים כאלה: היתכן שכבוד רבנו רוצה להיות מתנגד לדעת הרב ר' חיים זוננפלד? הוא הרב זוננפלד גזר אומר כי אין לעשות שום התר על שמיטה, וכבוד תורתו עושה נגד דעתו? באיזה כוח מרשה כ"ת להיות בר-פולגותא של הרב זוננפלד? - אני עניתיה להם, המשך הרב בדבריו, כי אין אני צריך להיות כפוף להרב זוננפלד. הוא רב בירושלים לאיזו מפלגה, ואני מרא-דאתרא בטבריה. ובפרט מה שנוגע להתר עבודת אדמה בשנת השמיטה פה בסביבתי, בוודאי ובוודאי אין כל שייכות לר' חיים זוננפלד, ואין בזה פחיתות כבוד לו. פה בסביבת טבריה שהישוב חדש ומחודש, בבחינת אפרוח שיצא היום מביצתו, וצריך לשמור עליו בשבע עיניים שלא

ואכן הרב היילפרין פנה בעניין לרב אברהם בורנשטיין האדמו"ר מסוכצ'וב, מן הפוסקים החשובים בפולין, כפי שעולה מתשובת הרב סוכצ'וב אליו.³⁵⁷

מתשובת האדמו"ר מסוכצ'וב אל הרב היילפרין עולה, שהרב היילפרין ביאר לו את נימוקי ההיתר שערך ביחד עם בית הדין הספרדי. ככלל הם תואמים לנימוקים שציין הרב היילפרין בפסק הנזכר לעיל, אם כי כמה מן הנימוקים שונים בכמה פרטים.³⁵⁸

ילך חלילה לטמיון, כי היהודים עדיין לא החזיקו באדמה, ואם לא יעבדו ויחזיקו באדמה עלול זה לגרום שכל הכסף ששילמו בעד האדמה ילך חלילה לאיבוד כי הערבים יגזלו מהם האדמה, וזה גם נוגע לפרנסה של מאה משפחות מישאל. ועל נימוקים אלה עשינו ההתר: א. בשביל מצוות ישוב הארץ. ב. בשביל לא למסור ממון ישראל לידי הגויים. ג. בשביל הפסד מרובה. ד. בשביל פרנסה למאה ויותר משפחות מישאל. ואני בטוח כי בעזרת השם דתי דין אמת, וכיוונתי לדעת גדולי הפוסקים הראשונים והאחרונים, ואין לכם מה לערער עלי ועל בית דיני. אבל כדי לקיים מה שכתוב: "הסר ממך עקשות פה ולזות שפתיים", אני מציע לכם שתבחרו באיזה גאון שתמצאו מרבני חו"ל ואני אשלח לו ההתר שהוא הגאון יחווה דעתו עליו. ואם הגאון הזה לא יסכים לדעתי אבטל ההתר ולא אתבייש. הם בחרו באחד הגאונים (הרב אמר לי שם הגאון, אבל אני שכחתי, כמדומני הגאון קלטשקין מלובלין) ואני שלחתי לו ההתר ומחכה אני לתשובתו. אני חושב שבאלה הימים אקבל תשובה, ואז אודיע לך תיכף ומיד" (קוסטיצקי, בטרם, עמ' 84). בין המתנגדים להיתר הזכיר קוסטיצקי את ר' ישראל נח, והכוונה לר' ישראל נח זאלץ, מראשי הישוב האשכנזי בטבריה, ממונה כולל למברג, סוחר ובנקאי (ראו אבישר, ספר טבריה, עמ' 297, וראו לעיל הע' 303). הרושם העולה מספרו של קוסטיצקי, שההיתר ניתר רק בראשית שנת תרס"ג. כך גם נראה מדבריו של קלווריסקי. אולם כאמור מן הפסק עולה במפורש שהאדמות נמכרו כבר קודם השמיטה. ייתכן שהרב הורה למכור את הקרקע כבר קודם השמיטה, ודחה את הדיון בפרטי ההיתר ונימוקיו, אותם הוא רצה לגבש ביחד עם בית הדין הספרדי, לראשית שנת תרס"ג. לקראת עונת החריש והזריעה. כמו-כן כפי שיובהר מיד, לא מדובר ברב אליהו קלצקין, אלא ברב אברהם בורנשטיין, האדמו"ר מסוכצ'וב.

357. התשובה הודפסה בשו"ת אבני נזר, יורה דעה, סימן תנח, בשנת תרע"ב, כשנתיים אחרי פטירת המחבר. בכותרת התשובה צוין שהיא נכתבה כמענה "להרב דעיה"ק טבר"י"ה]. ללא ציון שם הרב ותאריך כתיבת התשובה. אולם שני כתבי יד של התשובה, מלמדים על מועד כתיבת התשובה ועל זהות השואל. כתב יד אחד מצוי בספריה הלאומית בירושלים באוסף ליהמן (סה"ל, המכון לתצלומי כתבי יד, סרט 72966), ועל פיו כבר הבהיר ידידי רמ"א פוס את הרקע לתשובת האבני נזר" (ראו פוס, תשובת, עמ' 31-43). כתב היד השני הועמד למכירה פומבית על ידי בית המכירות גנזים (מכירה 6 (תש"פ), פריט 166), וככל הנראה, הוא כתוב בכתב ידו של הרב שמואל בורנשטיין ה'שם משמואל', בנו של המחבר שסייע לאביו בעריכת כתביו, והוציא את ספר השו"ת לאור). מעיון בכתבי היד עולה שאין הבדל בתוכן התשובה בין הגנפס לבין כתבי היד, אלא שבמקור נוספה בסוף התשובה 'השמטה' וזו הוכנסה בנדפס בגוף התשובה (דיבור המתחיל: "ולענין מה שנסתפק בס' התרומה"). בכתב יד ליהמן חסר העמוד ובו ההשמטה ורק מצוינת במקום המדובר הפנייה להשמטה, בעוד שבכתב היד השני מצוי גם העמוד ובו ההשמטה. ישנם גם הבדלי ניסוח קלים בין כתבי היד, והנדפס דומה בזה לכתב היד האחרון. בתשובת האבני נזר' שבכתבי היד נעדרת השאלה, וברור ממילא שהמביא לדפוס הוסיף אותה מנוסח השאלה ששלח הרב היילפרין, שעמד לפניו, ולא מתשובת האבני נזר'. נוסח השאלה דומה בתוכנו לפתיחת הפסק שכתב הרב היילפרין, אך שונה בניסוחו. מכל מקום, בכתבי היד צוין פתח התשובה כך: "ב"ה פה סאכטשאב יום ה' פר' [שת] תו"מ [תזריע ומצורע] תרס"ג. שלום וכ"ט להרב הגדול חריף ובקי כש"ת מו"ה יחיאל מיכל נ"י איתן מושבו בעיה"ק טבר"י" (בכתב יד ליהמן הושמטה המילה: פר'). מפתיחה זו עולה שהתשובה נכתבה בג' באייר תרס"ג. דבר זה מתמיה לאור דברי קוסטיצקי, שהרב היילפרין ציין בחשוון תרס"ג שהוא מחכה לתשובת הרב המסכים. וכנראה חל עיכוב במתן התשובה.

358. מדברי האבני נזר' עולה הנימוק שהעלה הרב היילפרין לכך שאין במכירה איסור משום ביטול ממצות שביעית, הוא שהפקעה ממצווה שהיא ב'שב ואל תעשה' בלבד - אינה אסורה, בדומה להיתר למכור בהמה לגוי, למרות שמפקעה ממצות שביתת בהמתו בשבת. נימוק זה מופיע גם בציטוט שהביא הרב משה קליירס, מי ששימש כרבה של הקהילה האשכנזית בטבריה לאחר פטירת הרב היילפרין. מדברי הרב היילפרין אותם

בתשובתו צידד למעשה ה'אבני נזר' במסקנותיו של הרב היילפרין, כדלהלן:

- א. למרות שמן הרמב"ם יוצא שחל איסור על יהודי לעבוד בקרקע הגוי, כאן יש חשש שהקרקע תחלט למערערים הערבים, ויש הפסד מרובה. לכן, ניתן להסתמך על שיטת ספר התרומה ולהתיר את העבודה בשביעית על ידי יהודים.
- ב. אמנם לא מסתברת טענתו של הרב השואל, שאין בעיה של ביטול הקרקע ממצוות שביעית בשב ואל תעשה, אך מסתברת הטענה שכאשר הקרקע נקנתה מגוי והיהודי חוזר ומוכרה לגוי - אין בעיה של הפקעת הקרקע מחיובה, כיון שאינו מפקיע אלא את החיוב שהוא עצמו יצר בעת קניית הקרקע.
- ג. טענת הפרי מגדים, כמו גם הסברה שהביא השואל משם שמן המור לכך שאין איסור 'לא תחנם' בזמן הזה, אינן מסתברות מצד עצמן. גם הנימוק שהביא הרב השואל מדברי המהרש"א שבמכירת קרקע שנקנתה מגוי אין איסור 'לא תחנם', לא מסתברת אלא כנימוק לכך שאין בעיה של הפקעה ממצוות שביעית או מעשרות.³⁵⁹ אולם מדברי הכפתור ופרח עולה, שבמצב שיש חשש שאם לא ימכור אדם את ביתו לגוי ייחרב הבית או שבכל אופן ישלטו בו גויים - מותר למוכרו, ובפרט שבמקרה דנן בכוננתם לקנות את הקרקע מחדש לאחר השמיטה.
- ד. באשר לעניין קדושת הפירות. אם אין הפסד מרובה בדבר, עדיף לנהוג בפירות קדושת שביעית, אולם אם יש בדבר הפסד מרובה - ניתן לסמוך על ספר התרומה, שפסק להתיר לנהוג בהם מנהג חול, כפי שמותרת לדעתו גם העבודה על ידי יהודים.

סג'רה

קלווריסקי ציין שבמכירה שנעשתה לצרכי השמיטה נכללה גם סג'רה. הכוונה הן לחוות סג'רה והן למושבת האריסים שהוקמה לידה. במהלך השנים 1902-1903 עברו כל האריסים מהחווה למושבה סג'רה, וחוזים פרטניים נחתמו בינם לבין בא כוח

ציטט מ"תשובה כת"י [כתב יד] להרה"ג ר' מיכל היילפרין ז"ל שהי' רב פעי"ק טבריא" (קלירס, תורת הארץ, א, פרק ז, אות ט). מדברי האבני נזר עולה, שבנוסף לנימוקים שהעלה הרב היילפרין מדברי הפרי מגדים ושמן המור, לכך שאין במכירה משום איסור 'לא תחנם', הוא הוסיף נימוק נוסף, והוא שעל פי דברי המהרש"א במסכת גיטין האיסור לו חל על מי שקנה קרקע מגוי וחוזר ומכרה לגוי זה או אחר. נימוק זה נעדר מהסעיף העוסק ב'לא תחנם' בפסק.

359. האבני נזר טען שלמרות שהגוי החזיק בעבר בקרקע, משעה שנלקחה ממנו אין לו כלל חנייה בקרקע וחל איסור למוכרה לו או לגוי אחר, מדין 'לא תחנם', והדבר דומה לאדם שסתם בור מגולה ופתחו מחדש, שחייב בנזקיו, אולם בנוגע לחיוב מעשרות, אין הדבר נוגע לגוי, שאינו מחויב במצוות התלויות בקרקע, אלא לקרקע עצמה. וכיוון שהוא יצר את חיוב המעשרות על הקרקע, אין בעיה בהפקעת החיוב במכירה, והדבר דומה למוצא בור מגולה - וכסהו, וחזר וגילה אותו, שפטור מנזקיו.

הפקידות.³⁶⁰ ככלל, מצבם של האריסים, הן בחווה והן במושבות, היה דחוק ביותר. מנשה מאירוביץ שסיכם את שלוש השנים הראשונות של שיטת האריסות (תרס"א-תרס"ג), ציין ששנים אלו הסתיימו בגירעון "מבלי שיהיה לעובדים החרוצים הללו זרע לזריעה או מספוא לבקר, ומבלי שיהיה להם אף לחם למחיתם", וזאת על אף שהעובדים "הורידו את רמת חייהם למדרגת הפלח ועבדו במסירות רבה".³⁶¹

דו"ח יק"א לשנת 1903 - סג'רה שטח כולל: 18,700 דונם			
הערות	זרעו בדונמים	המעבדים	
החיטה הניבה 4.5 הקטולטר להקטר, שיבולת שועל 18, שיעור 15. לעומת: 7, 26 ו-22 בשנה שעברה.	סך הכל: 5,700 דונם (מתוכם 2,400 חיטה, 1,155 שיבולת שועל, 561 שיעור והשאר קטניות. 40 עובדים הועסקו באופן קבוע בחווה וגם כמה עובדים נוספים מצאו שם עבודה).	40 פועלים קבועים ועוד כמה פועלים נוספים.	חוות סג'רה
יבול נמוך מזה שבחווה אך עבדו היטב ומצאו את האמצעים להחזיר את ההוצאות, למעט המקדמות השנתיות, ו-20% מס העשור והקרקע. הכוונה לפתח יותר ויותר את האריסות בסג'רה.	סך הכל: 2,640 דונם (מתוכם: 1,100 חיטה, 363 שיבולת שועל, 176 שיעור, 990 קטניות).	12 אריסים (בהם 6 חדשים מבין המצטיינים שבפועלים).	סג'רה

360. ינקלביץ, האריסות בסג'רה, עמ' 93-96.

361. ינקלביץ, שם, עמ' 99, על פי: מאירוביץ, חבלי תחיה, עמ' 49-50.